

Psychologie rodiny

Irena Sobotková

druhé, přepracované vydání

Psychologie rodiny

Irena Sobotková

druhé, přepracované vydání

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Sobotková, Irena

Psychologie rodiny / Irena Sobotková. -- Vyd. 2. -- Praha :

Portál, 2007. -- 176 s.

ISBN 978-80-7367-250-8

316.614.5

- psychologie rodiny
- studie

Lektoroval MUDr. Mgr. Jan Špitz.

© Irena Sobotková, 2001, 2007

Portál, s. r. o., Praha 2001, 2007

ISBN 978-80-7367-250-8

*Děkuji své rodině za to, že mě život v ní neustále
podivuhodně obohacuje a dává mi tak zkušenostní
základ k mnoha věcem, o kterých je zde řeč.*

*Svým přátelům děkuji za to, že mi pomohli plněji
pochopit nesmírný význam sociální podpůrné sítě pro
rodinu.*

Své mamince děkuji za vše.

Olomouc, podzim 2000

Irena Sobotková

Obsah

Předmluva k druhému vydání	9
1 Co je psychologie rodiny?	11
1.1 Vymezení oboru	11
1.2 Stručná historie psychologie rodiny	14
Shrnutí	17
2 Systémový přístup k rodině	19
2.1 Nové vědecké paradigma	19
2.2 Vymezení pojmu systém	21
2.3 Rodinný systém	24
2.4 Ekologický přístup	29
2.5 Možnosti a meze uplatnění systémového přístupu . . .	30
Shrnutí	32
3 Vybrané pojmy z psychologie rodiny	33
Shrnutí	53
4 Modely rodinného fungování	55
4.1 Symptomatologické, bipolární a mřížkové modely . . .	56
4.2 Vývojové modely	57
4.3 Procesuální modely	58
Shrnutí	69
5 Rodinná resilience	71
5.1 Zdravé rodinné fungování	71
5.2 Rodinný stres a strategie zvládání zátěže v rodině . . .	77
5.3 Rodinná resilience	80
Shrnutí	107

6	Metodologická specifika studia rodin	109
6.1	Disproporce ve výzkumu rodin a jeho specifika	109
6.2	Adekvátnost metod a otázky sociální desirability	113
6.3	Problém interpretace rodinných dat	115
6.4	„Metodologická čistota“ výzkumu	118
	Shrnutí	121
7	Metody použitelné v diagnostice rodiny	123
7.1	Obecné principy rodinné diagnostiky a výběr diagnostických metod	123
7.2	Klinické metody	129
7.3	Testové metody	140
	Shrnutí	151
8	Studie rodičovství – příklady aplikačních oblastí psychologie rodiny	153
8.1	Současný trend odkládání mateřství	154
8.2	Absence rodičovství – nedobrovolná bezdětnost	162
8.3	Rodiny s jedním rodičem	170
8.4	Nevlastní rodiny	178
8.5	Rodiny homosexuálních partnerů	189
	Shrnutí	198
9	Závěr – načrtnutí perspektiv a úkolů psychologie rodiny	199
	Literatura	205

Předmluva k druhému vydání

Za pět let od prvního vydání *Psychologie rodiny* se k mé radosti mnoho změnilo. Psychologie rodiny již byla přijata do soustavy základních psychologických poznatků, heslo „psychologie rodiny“ se objevilo v rejstřících knihoven, psychologii rodiny vyučujeme s velkým zájmem studentů již nejen na univerzitě v Olomouci, ale i v Brně. Studenti zpracovávají poměrně náročné studie rodiny, diplomanti a doktorandi se hlásí s vlastními nápady na výzkum rodin. Je velmi potěšitelné, že právě mladá psychologická generace volí tuto nelehkou cestu, i když by mohla jít cestou pohodlnější, jednodušší a rychlejší. Tato studentská bádání přinesla mnohé nové poznatky o problematice fungování rodin, v nichž vyrůstají děti s epilepsií, s autismem, s mentálním postižením, s onkologickým onemocněním, děti hyperaktivní, mladiství delikventi; dále přiblížila dynamiku vztahů v rodinách mladých gayů, neplodných párů, zrakově postižených osob, v rodinách s dvojčaty, v rodinách, kde je domácí násilí, v rodinách pečujících o nemocné s Alzheimerovou demencí atd. Dá se říci, že na olomoucké katedře psychologie se rozvinul výzkumný proud, který uplatňuje především kvalitativní přístup ve výzkumu různých typů rodin. Ve všech diplomových a disertačních pracích byly závěry formulovány jako praktická doporučení pro odborné služby poskytované těmto rodinám, což je určitým příspěvkem k praktické aplikaci psychologie rodiny.

Díky zájmu čtenářů a ochotě nakladatelství Portál jsme po pěti letech přistoupili k přípravě druhého vydání knihy. Tato příprava obnášela celou řadu aktualizací a úprav původního textu. Za nejpodstatnější však považuji možnost začlenit rozsáhlou kapitolu o rodinné resilienci. O odolnosti jedince se samozřejmě vědělo dříve, ale odolnost (resilience) rodiny byla pro většinu našich psychologů asi do roku 2002 neznámým

nebo nejasným pojmem. Přesto, jak vidíme v odborné praxi, je zcela nezbytné, abychom vnímali rodinu systémově, abychom hledali její možnosti, kompetence, zdroje odolnosti, abychom její resilienci a schopnost zvládat zátěž posilovali. Velmi citelně chybí tento přístup k rodině zejména v oblasti sociální práce a zdravotnictví. V oblasti sociální práce není propracována metodika diagnostiky funkčnosti rodin a následné práce s nimi. Preventivní, ale především sanační programy pro rodiny nejsou systematicky navrženy, propracovány, organizačně ani finančně zajištěny. S potenciálem rodiny se často nepočítá, individuální práce s ohroženými či rizikovými jedinci (často dětmi) je málo efektivní, protože jejich prostředí se většinou nemění – s rodinou se nepracuje.

Ve zdravotnictví je velmi zanedbaný přístup k pacientovi v kontextu jeho rodiny, lékaři nejsou připravováni na to, aby uměli komunikovat s pacientem a s jeho rodinou, nejsou vzděláváni v otázkách souvislostí rodinného fungování a zdraví. Ani pediatrické vzdělání nezahrnuje podrobné informace o roli rodiny ve vývoji dítěte, o zvládání stresu v rodině, o komunikaci s rodiči i s dítětem různého věku.

Tyto a další problémy, které jsem zde pouze naznačila a které by vydaly na další knihy, jsou velmi vážné z celospolečenského hlediska. Jsem přesvědčena, že solidní znalosti z oboru psychologie rodiny by je mohly zmírnit. Druhé vydání knihy *Psychologie rodiny* nemá za cíl jen kupit informace a rozšiřovat teorii oboru, ale především posloužit v praxi. Proto je kniha určena nejen psychologům, ale také ostatním pomáhajícím profesím.

Olomouc, léto 2006

Irena Sobotková

Co je psychologie rodiny?

Psychologie rodiny je nový a velmi perspektivní obor. Je charakteristický jedním paradoxem: Jeho aplikační oblasti, jako jsou rodinné poradenství a rodinná terapie, se již delší dobu zdárně rozvíjely, zatímco jeho teoretický základ nebyl u nás do prvního vydání této knihy v roce 2001 souhrnně formulován. Knihy o rodině u nás do té doby publikované vycházely převážně z poradenské praxe, z oblasti rodinné terapie nebo v nich převažovalo sociologizující pojetí. Tato kniha shrnuje potřebné základy teoreticko-metodologické a pomáhá tak zaplnit existující mezeru v odborné literatuře. Je určena studentům psychologie, profesionálům pracujícím s rodinami (rodinným a manželským poradcům, psychiatrům, psychoterapeutům, sociálním pracovníkům) a frekventantům postgraduálních výcviků v rodinné terapii a poradenství.

Na tomto místě bych ráda vyjádřila vděčnost recenzentovi prvního vydání knihy MUDr. Mgr. Janu Špitzovi za čas strávený nad rukopisem a za cenné, podnětné připomínky, které mi pomohly dotvořit konečnou podobu knihy. Jejího druhého vydání se bohužel již nedomohl.

První kapitola je věnována vymezení psychologie rodiny v rámci psychologických disciplín a její stručné historii.

1.1 Vymezení oboru

Rodina je primárním kontextem lidské zkušenosti od kolébky až po hrob. Přesto se psychologie dlouho zajímala o lidského jedince bez většího zájmu o prostředí, v němž jedinec vyrůstá a žije. *Ilustrací postupných změn pohledu na rodinu může být posun výzkumných důrazů ve vývojové psychologii: až do sedmdesátých let 20. století byla rodina*

nazírána vývojovými psychology pouze periferně. Byla na okraji zájmu a výzkum se zaměřoval převážně na vývoj psychických procesů dítěte (White, Woollett, 1992). Důraz na rodinu jako kontext vývoje se začal vynořovat v oněch přelomových sedmdesátých letech. Konceptualizace rodinného systému byla ovšem zatím hodně limitována především proto, že rodina byla zjednodušeně chápána jako dyáda matka–dítě a studie byly prováděny většinou v laboratorně kontrolovaných podmínkách. U. Bronfenbrenner ve své knize *The ecology of human development* (1979) vtipně komentuje, že bylo zkoumáno „podivné chování dětí v podivných situacích s podivnými dospělými“. Od korelací rysů matky a rysů dítěte a laboratorních zkoumání rodinné interakce (která také měla svůj význam) se zájem později přesouval na pozorování interakcí v přirozeném rodinném prostředí. Novější tzv. ekosystémové koncepte vývoje člověka už zohledňují nejen rodinný kontext vývoje, ale i širší sociální systémy působící více či méně zprostředkovaně na vývoj.

Ke změnám v sedmdesátých letech přispěly do značné míry nové trendy z oblasti studia rodiny, která byla do té doby doménou sociologů. Ve vývojové psychologii můžeme zaznamenat doslova explozi zájmu o rodinu. Svědčí o tom i tehdy vznikající teorie o manželských a rodinných vztazích, o sourozeneckých konstelacích atd. Mnohé z nových teorií se inspirovaly výzkumem v oblasti rodinné terapie. Tradiční implicitní představy o rodině, které měla většina terapeutů i teoretiků, podlely časem radikálním změnám. Obraz intaktní nukleární rodiny se začal měnit ve směru mnohotvárnosti uspořádání rodiny. Teoretickou a terapeutickou pozornost si také začaly vyžadovat rodiny s osamělým rodičem, rodiny smíšené po druhém sňatku rodiče, rodiny nesezdaných partnerů aj. Souběžně se zanikajícím názorem, že rodina je jednoduší a stereotypní jednotka společnosti, se přicházelo na to, že rodinné normy se mohou velmi lišit na základě historické, kulturní, etnické či pohlavní odlišnosti. Neexistuje prostě jediný „správný“ model rodinného uspořádání a fungování.

Je třeba dodat, že podobně jako vývojoví psychologové do sedmdesátých let opomýjeli význam rodinného systému, tak výzkumníci rodiny zanedbávali či ignorovali individuální vývoj členů rodiny. V sedmdesátých až osmdesátých letech i oni rozšířili svůj pohled na rodinu a začali brát individuální vývoj v úvahu. Vznikají termíny „life course“ (v sociologii), „life span“ (v psychologii) a „life cycle“ (v rodinných studiích), které implikují novou myšlenku multidisciplinárního přístupu ke studiu vývoje člověka (Sobotková, 2000a).

Psychologie rodiny čerpá tedy z více zdrojů, aniž by se na ně omezovala: jedná se především o vývojovou psychologii, sociální psychologii, klinickou psychologii, ale také sociologii rodiny a další. Podle Slov-

níku psychologie rodiny a rodinné terapie (The dictionary of family psychology and family therapy, Sauber et al., 1993) je psychologie rodiny akademická specializace v rámci psychologie zabývající se studiem vztahů mezi jedincem a rodinou. Přesnější se nám jeví vymezení, které podal Howard Liddle, vydavatel *Journal of Family Psychology*, v jeho prvním čísle. Hovoří totiž nejen o interakci mezi jedincem a rodinou, ale bere v úvahu i širší kontext – klade důraz na sociální ekologii rodiny (Liddle, 1987).

Je zvláštní, že jako akademická disciplína se psychologie rodiny zrodila později než její aplikace zdárně rozvíjené v oblasti praxe – jedná se o psychologické rodinné poradenství a rodinnou terapii. Výcvikové postgraduální programy ve světě i u nás jsou většinou zaměřeny na praktickou aplikaci a klinické užití rodinné terapie a teoretické základy oboru jsou opomíjeny či zcela ignorovány. V pregraduální přípravě psychologů jsme zavedli předmět *Psychologie rodiny* na Univerzitě Palackého v Olomouci od školního roku 2000/2001 po třech letech pokusného a – jak se ukázalo – studenty žádaného semináře *Psychologický výzkum rodin*. Od září 2005 se *Psychologie rodiny* vyučuje i na FF MU v Brně.

Ačkoli psychologové publikovali o rodině mnoho statí, téměř všechny jsou orientovány na klinickou praxi, na prezentaci kazuistik, terapeutických postupů atd. V českém jazyce jsme dosud postrádali *shrnutí hlavních teoretických témat a metodologických zvláštností psychologie rodiny*, které jsou nezbytným základem praktických aplikací. K těm nepatří jen zmiňovaná a pro psychology velmi atraktivní rodinná terapie a rodinné poradenství, ale i dnes u nás příliš nerozvíjená diagnostika rodiny (kritická sentence k tomuto tématu viz Sobotková, 2000b). Také psychologická prevence v oblasti práce s rodinami teprve čeká na velkou dávku tvořivé invence a organizační zdatnosti. Je ovšem pravda, že v poslední době se začaly objevovat početné známky toho, že psychologie rodiny je skutečně potřebná a že získává jako samostatný obor i u nás svou oprávněnou pozici. Svědčí o tom např. určité části knih Oldřicha Matouška (1997) či Iva Plaňavy (2000).

Některé z důvodů, proč psychologie rodiny dlouho nebyla pochopena a akceptována jako samostatný obor, jsou následující:

- Psychologové u nás měli do devadesátých let velmi ztížený přístup k zahraniční literatuře. Sledovat, co se děje ve světě, bylo kvůli ideologické cenzuře většinou mimo možnosti řadových psychologů-praktiků i psychologů-akademiků. Přesto, že ani dnes není mnohdy snadné dobrat se podstatných zahraničních zdrojů informací, je to při zvýšeném úsilí možné. Tato knížka by měla častými citacemi

právě zahraniční literatury nabídnout čtenáři aspoň částečnou inspiraci a orientaci v možnostech dalšího studia.

■ Rodina dosud nebyla v centru pozornosti žádné konkrétní psychologické disciplíny; studium rodiny bylo více či méně okrajovou záležitostí několika disciplín – sociální, vývojové a klinické psychologie. Oblast rodinných studií byla tedy interdisciplinární, zvláště připočteme-li ještě vlivy z oblasti sociologie, sociální práce, výzkumu komunikace aj. Ačkoli by interdisciplinární podstata studia rodin mohla být považována za výhodu, literatura z ní mnoho nevytěžila: zdroje poznatků v psychologii rodiny jsou ve srovnání s jinými oblastmi poněkud rozptýlené, izolované, frakcionované a neúplné.

■ Předmět psychologie rodiny – rodina sama – je dobře přístupný laické veřejnosti. Na rodinu je každý „odborník“, úvahy o rodině na nás útočí odevšad – z masmédií, z častých zmínek v každodenní konverzaci a z nekonečné introspekce každého z nás. Vliv laických názorů na rodinu někdy kupodivu představuje tvrdou konkurenci vědeckým výzkumům. Také populárně-naučné knihy založené na klinické zkušenosti autorů, nezávisle na vědecké podloženosti obsažených tvrzení, mají svůj význam. „Šikovně“ napsané knihy bývají velmi úspěšné a čtené nejen laiky. Ve srovnání s nimi pak působí vědecky odvozená výzkumná zjištění suše a sterilně.

Dá se říci, že *psychologie rodiny přináší svým aplikačním oblastem nezbytné zakotvení v nosných teoretických koncepcích a doplňuje praktickou psychologickou činnost s rodinami zájmem o výzkum*. Bylo by pošetilé uměle oddělovat teorii a praxi – každý teoretik a výzkumník v oblasti psychologie rodiny nutně musí mít i praktickou zkušenost s rodinami a naopak, kompetentní rodinný terapeut či poradce by měli mít dobré teoretické znalosti a neměli by podceňovat metodologické a výzkumné otázky.

1.2 Stručná historie psychologie rodiny

Historie oboru psychologie rodiny je dosti těsně spjatá s vývojem v americké psychologii. V ní se za specifických okolností vyděluje v průběhu osmdesátých let 20. století a zasahuje i do mezinárodních aktivit. Dozvuky tohoto dění k nám ovšem doléhaly opožděně. Jako první na téma psychologie rodiny upozornil P. Říčan v článku *Psychologie rodiny – obor ve stavu zrodu v Československé psychologii* roku 1991, po deseti letech vyšlo první vydání této knihy.

Vraťme se nyní k počátkům psychologie rodiny ve Spojených státech. V roce 1958 byla založena APMSFT: *The Academy of Psychologists in Marital, Sex and Family Therapy*. Tato organizace vznikla především z potřeby poskytovat další specializované vzdělávání psychologům pracujícím v oblasti manželské a rodinné terapie – organizovala výcvikové a výukové programy. V sedmdesátých letech začala APMSFT vydávat *American Journal of Family Therapy*. Roku 1981 byla založena The American Board of Family Psychology, která garantuje odbornou úroveň praxe.

Mezníkem byl potom rok 1984, kdy vznikla známá *Division 43* při Americké psychologické asociaci (APA). Jednalo se o Sekci psychologie rodiny, která byla začleněna do oficiální struktury APA, tím se zviditelnila a získala poměrně velkou publicitu. Prostřednictvím této sekce byla dána možnost přesvědčovat ostatní psychology o tom, že psychologie rodiny je nutný a perspektivní obor. Mezi hlavní aktivní propagátory psychologie rodiny té doby řadíme Richarda Mikesella, George Nixona, Dona-Davida Lustermana a Florence Kaslowovou, která byla dlouho vůdčím duchem hnutí.

Při konferencích organizovaných *Sekcí 43* se vynořilo v podnětných referátech velké množství důležitých témat, obor zaznamenával znatelné pokroky. V roce 1987 začal Howard Liddle vydávat *Journal of Family Psychology*, který se v roce 1992 stal oficiálním časopisem Sekce 43 (tedy časopisem APA). Sekce také začala publikovat vlastní bulletin nazvaný *Family Psychologist*. Mezi novější časopisy patří *Topics in Family Psychology and Counseling* (Aspen Press).

V roce 1990 byla založena *The International Academy of Family Psychology* (IAFP). Slouží jako mezinárodní vědecká profesní asociace výzkumníků, poradců a terapeutů pracujících v oblasti psychologie rodiny. Propaguje tzv. scientist-practitioner model, tj. podporuje propojení a spolupráci mezi teorií, výzkumem a praxí. Prvním prezidentem akademie byl Luciano L'Abate. Členství v IAFP je výběrové, je udělováno po odsouhlasení radou akademie. Předpokladem je doktorát z psychologie a doložení zájmu o psychologii rodiny seznamem publikovaných prací, aktivní účastí na konferencích, členstvím v jiných organizacích, redakčních radách atd.

Pro lepší orientaci ještě uvedeme jinou mezinárodní organizaci, *The International Family Therapy Association* (IFTA). Pro nás Čechy je zajímavé, že byla založena v Praze v červnu 1987 během mezinárodní konference o rodinné terapii. Její založení bylo oznámeno na závěrečném plenárním zasedání konference a první prezidentkou byla zvolena Florence Kaslowová. Na rozdíl od IAFP je IFTA multidisciplinární organizace, která nemá specifické požadavky ohledně členství

a členem se může stát prakticky každý, kdo má zájem o oblast práce s rodinou.

Pro nás bližší je ovšem *The European Family Therapy Association* (EFTA). Této Evropské asociace rodinné terapie jsme členy prostřednictvím českého sdružení SOFT (Society of family therapy) – Společenství rodinných a systemických terapeutů, které se do této podoby transformovalo.

Základní literaturou v nově vznikajícím oboru psychologie rodiny se stalo dvousvazkové dílo *Voices in family psychology* (Kaslow, 1990). Myšlenka vydat tuto publikaci vznikla tehdy, když se Florence Kaslowová roku 1987 připravovala na svůj proslov při kandidatuře do čela Sekce 43. Chtěla říci něco nového, podstatného, co by ostatní oslovilo. Zvolila nakonec téma ztráty profesní identity mnoha kolegů psychologů mezi psychiatry a sociálními pracovníci v oblasti rodinné terapie. Ve svém referátu vyzdvihla hodnotu tradičního psychologického vzdělání, hrdo na profesní původ a dědictví psychologů. Nadšený ohlas posluchačů ji potom inspiroval k tomu, aby iniciovala vydání *Voices in family psychology*. Oslovila uznávané psychology angažující se v oblasti rodiny, aby napsali svůj příspěvek do knihy. Jednotlivé kapitoly sledují podobnou osnovu – autoři hovoří o své osobní historii i o profesní dráze, každý z nich vyjadřuje svou vizi o budoucnosti oboru psychologie rodiny. V úvodu ke dvěma svazkům této ojedinělé publikace Florence Kaslowová výslovně zdůrazňuje, že psychologie rodiny je velmi pestrý, otevřený a perspektivní obor, který se nesmí ztotožňovat s rodinnou terapií nebo se za ni skrývat: „Rodinná terapie je pouze jedna z aktivit, v nichž se angažujeme, není to vše, co děláme.“ („Family therapy is one of several activities we engage in, it is *not* the totality of what we do.“) – (Vol. 2, s. 13.) Psychologové specializovaní na rodinu, kteří přispěli do této knihy, jsou nejen rodinní terapeuti, ale i vynikající teoretikové, autoři odborných publikací, výzkumníci, učitelé, supervizoři a klinikové. Sama Florence Kaslowová je dobrým příkladem psycholožky angažované ve výzkumu i v teorii psychologie rodiny, současně je také aktivní rodinnou terapeutkou.

Většina z autorů citované knihy se neřadí ortodoxně k určitým teoretickým směrům a terapeutickým školám, ale spíše má tendenci zaujímat integrační názory. Jedná se u nich spíše o ukázněnou flexibilitu než rigiditu a tradicionalismus. Využívání systémového přístupu k rodině jako nosného pilíře vlastní práce je ovšem jejich společným rysem.

Další významnou publikací, která odráží právě spojení psychologie rodiny a systémové teorie, je *Integrating family therapy: Handbook of family psychology and systems theory* (Mikesell, Lusterman, McDaniel,

1995). V určitém smyslu unikátní je kniha *Sourcebook of family theories and methods: A contextual approach*, kterou vydali Pauline Bossová a William Doherty se spolupracovníky (1993). Je zde podrobně prezentována celá historie vývoje teorií rodiny a souvisejících výzkumných metod. Každá teorie i metoda jsou probrány v širším sociálně-historickém kontextu, který ovlivnil jejich vznik. Zvláště přínosné jsou kapitoly o možnostech aplikace různých teorií v praxi, tedy o tom, jaké je jejich konkrétní využití v práci se současnými rodinami. Ze starších základních publikací o rodině je možné uvést *Family worlds* od Hesse a Handela (1959). Z evropské oblasti upozorňujeme na novou reprezentativní německou publikaci *Familienpsychologie im Aufwind* (Schneewind, 2000).

Psychologie rodiny neustále prochází vývojem, který jí dává specifickou měnící se tvářnost. O tom, jak se pravděpodobně bude vyvíjet dále, jaké jsou její perspektivy, ale i mezery a možnosti, bude pojednáno v závěrečné kapitole.

Shrnutí

První kapitola se zabývá historií a konstituováním psychologie rodiny jako samostatného psychologického oboru. I když počáteční vývoj psychologie rodiny je dost těsně spojen s americkou psychologií osmdesátých a devadesátých let, rozvíjí se dnes psychologie rodiny i v Evropě a také u nás získává svou oprávněnou pozici. Nemale zásluhy českých odborníků na tomto dění budou průběžně připomenuty v jednotlivých kapitolách.
